

Sevinc Tofiq qızı Kərimova⁵³

SADƏ CÜMLƏ STRUKTURLU SINTAKTİK FRAZEOLÖJİ KONSTRUKSIYALAR

Sintaktik frazeoloji konstruksiyaların ənənəvi cümlələrdə olduğu kimi cüttərkiibli və təktərkiibli cümlə quruluşlu tiplərini də izləyə bilərik. Cüttərkiibli sintaktik frazeoloji konstruksiyalarda mübtədə ilə xəbər anlayışları nisbi xarakter daşıyır. Onlar ənənəvi mübtədə və xəbər kimi qiymətləndirilə bilməz, çünki qeyd olunduğu kimi, bu dil vahidləri sabit quruluşa malikdir, onlar ya bütöv bir cümlə şəklində çıxış edir, ya sadə cümlənin müəyyən bir üzvü olur, yaxud da mürəkkəb cümləni təşkil edən komponentlərdən biri olur. Məsələn:

Mən əgər o Bayramın rejissorluğunda bir oyun oynasam, məndən köpək oğlu adam yoxdur [4, s. 202].

Sən olasan birca balovun canı, yoldaş Əmrulla, bulvarnan şalvar həmqaftıyadır, ya yox [4, s.309].

Birinci nümunə vulqarizmlərə daxildir, sintaktik frazeoloji konstruksiyalar arasında vulqarlara da rast gəlinir. İkinci nümunə isə andvermə bildirir. “Sən olasan” konstruksiyasının daimi komponentidir. Dəyişən komponent isə and verilən insanın, müqəddəs varlığın adı ilə bağlı olur.

Cüttərkiibli sintaktik frazeoloji konstruksiyalardan mübtədəsi buraxılmış, lakin bərpası asanlıqla mümkün olan cümlə tipləri də vardır:

Mən bu kahanı bir bayquş yuvasına çevirməsəm, atamın qızı deyiləm... [4, s. 217].

Rəhmətliyin oğlu, bilmirəm nə qoyub, nə axtarırsan [14, s. 116].

Doğrudur, I nümunədə əvəzlilərdən I şəxsin təki işlənmişdir. Gördüyümüz kimi, sintaktik frazeoloji konstruksiyaların öz tərkibində heç bir əvəzlik işlənməmişdir. Nümunədəki sintaktik frazeoloji konstruksiyalar dilimizdə şəxs əvəzlilərinin iştirakı olmadan mövcud olur və daha çox “atamın qızı deyiləm”, “nə qoyub, nə axtarırsan”// “nəyi qoyub, nəyi axtarırsan” şəklində işlənir.

Sintaktik frazeoloji konstruksiyaları təşkil edən komponentlər canlı, yəni bu gün mövcud olan, produktiv qaydada deyil, frazeolojişmiş modellər əsasında birləşir. Bu səbəbdən də sintaktik frazeoloji konstruksiyaların quruluş və eyni zamanda cümlə üzvlərinin iştirakına görə təsnifində çətinliklər ortaya çıxaraq şərtlilik yaradır. Cüttərkiibli sintaktik frazeoloji konstruksiyaları xəbərin (şərti xəbərin) ifadə vasitəsinə görə də təsnif etmək olar.

1. Cüttərkiibli ismi xəbərlə sintaktik frazeoloji konstruksiyalar.

Bu tip konstruksiyalar sabitləşərək daha çox şifahi nitqlə bağlı olur. Məsələn:

Bu yaxşı, nə üçün bəs arvadlar, özü də təkcə ərsizlər? [4, s. 148]

Nə üçdə alacağım var, nə beşdə verəcəyim. [5, s.151]

Birinci nümunədə sintaktik frazeoloji konstruksiya cümlə daxilində ara cümlə funksiyası daşıyır, xəbərlilik şəkilçisi ixtisar olunmuş şəkildə formalaşmış dildə daşlaşmışdır. İkinci nümunədə isə ikihissəli olduğundan, ikinci tərəfdə xəbər ixtisar olunmuşdur, onu da qeyd edək ellipsis hadisəsi sintaktik frazeoloji konstruksiyalarda çox müşahidə olunan haldır.

1. Feili xəbərlə cüttərkiibli sintaktik frazeoloji konstruksiyalar. Sintaktik frazeoloji konstruksiyaların bu tipi də dildə funksional baxımdan fəal işlənməklə xalq danışığı dilində və məişət üslubunda tez-tez işlədilir. Daha çox emosionallıq ifadə edir. Məsələn:

A kişi, sən bir səsinə kəs, qoy görək kişinin qızı nə deyir də [4, s.75].

Mirab köpək oğlu su buraxmadı ki, buraxmadı [4, s.148].

Müqayisə üçün deyək ki, bu tipli modellərə “Koroğlu” dastanının dilində tez-tez rast gəlinir.

Qıratın ayağını saxlaya bilmədi ki, bilmədi [12, s. 65].

Gecələr yata bilmirdi ki, bilmirdi [12, s. 77]

Dastanın dilində də sintaktik frazeoloji konstruksiyalar eyni ilə müasir dildə olduğu kimi heç bir fərqli cəhət olmadan işlənmişdir.

Ümumiyyətlə, feili xəbərlə sintaktik frazeoloji konstruksiyalar arasında inkar formalı feilin təkrarı ilə yaranmış konstruksiya modeli geniş yayılmışdır.

Təktərkiibli sintaktik frazeoloji konstruksiyalara gəldikdə isə, onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1. Mübtədəsiz təktərkiibli sintaktik frazeoloji konstruksiyalar;

2. Xəbərsiz təktərkiibli sintaktik frazeoloji konstruksiyalar.

Mübtədəsiz təktərkiibli sintaktik frazeoloji konstruksiyalar da, sadə təktərkiibli cümlələrdə olduğu kimi öz növbəsində şəxssiz, qeyri-müəyyən şəxslə və ümumi şəxslə sintaktik frazeoloji konstruksiyalar kimi özünü göstərə bilər.

1. Şəxssiz sintaktik frazeoloji konstruksiyalar.

Mənə deyən gərək, nə olmuşdu, hara tələsirdin [7, s. 216].

“Mənə deyən gərək” konstruksiyası şəxssiz cümlə quruluşlu olub tamamlıq budaq cümləsinin baş cümləsi kimi funksionallaşmışdır.

Zübeydə bilməyən şeyə qurd düşər [6, s. 25].

Canlı danışığı dilində bu ifadə çox işlənir. Hamının işinə müdaxilə edən, lazımsız yerə başqalarının həyatı ilə maraqlanan, mənfi mənada hər kəsdən və hər şeydən xəbəri olan insanlar haqqında deyilir. Xüsusi isim dəyişən komponentdir müvafiq şəxs əvəzliləri, xüsusi isimlərlə situasiyaya uyğun tamamlanır.

Ay məşədi Molla əmi, öz aramızdır, amma bu kişinin kağızını mənənən yaxşı yazmışan [13, s. 159].

Bildiyimiz kimi xəbər şəxssiz cümlə xəbər əsasında formalaşan mübtədəsi olmayan və artırılması mümkün

⁵³ Bakı Slavyan Universiteti, Müasir Azərbaycan dili kafedrasının baş müəllimi sevinc.karimova1985@mail.ru

olmayan cümlələrdir. Bu nümunədə isə sintaktik frazeoloji konstruksiya “öz aramızdadır” ara cümlə funksiyasındadır. Görkəmli alim Ə. Abdullayev qeyd edir ki, belə cümlələrdə şəxs təsəvvürə gətirilmir və formal surətdə də olsa, cümləyə artırılma bilmir [1, s. 237].

Bu konstruksiyalarda müxtəlif şəxslərin adı çəkilsə də, haqlarında bəhs olunsa da, cümlədə konkret subyekt, iş görün yoxdur. Birinci konstruksiya “məna” sözü dəyişən komponent olub, şəxslərə görə dəyişə və yerinə adlar artırılma bilər, lakin təhlil zamanı bir vahid kimi götürülür və buradakı məna və ya digər əlavə oluna bilən fakultativ komponentlərin heç biri subyekt bildirmir, obyekt vəzifəsində çıxış edir.

İkinci nümunədə xüsusi isim fakultativ komponent sayılır, mətdən və məqsəddən asılı olaraq dəyişir. “Qurd düşər” – hərəkət, “şeyə” isə obyektidir (şərti). Sintaktik frazeoloji konstruksiya işlənen xüsusi isim – insan adı hələ bu cümlədə mübtədanın olması demək deyil. Fakultativ komponentin şəxs əvəzliyi və ya xüsusi isimlə ifadəsindən asılı olmayaraq, “bilməyən” sözünü qoşularaq tərkib əmələ gətirir və şərti olaraq təyin kimi özünü göstərir. Əslində, isə bu cümlə bütövlükdə xəbər kimi təhlil olunur və şəxs cümlə sayılır.

Üçüncü nümunədə isə, ümumiyyətlə, sintaktik frazeoloji konstruksiya III növ təyini söz birləşməsinin II tərəfi ilə ifadə olunmuşdur və bildiyimiz kimi, belə söz birləşmələri parçalanmış, vahid cümlə üzvü olur. Burada III növ təyini söz birləşməsinin I tərəfi – “bizim” ixtisar olunmuş və “öz aramızdır” formasında müxtəlif hal və xəbər şəkilçisi qəbul edərək dilimizdə işlənməkdədir.

2. Qeyri-müəyyən şəxslə sintaktik frazeoloji konstruksiya. Bu tip konstruksiyalarda şəxssiz cümlələrdən fərqli olaraq şəxs, iş görün var, sadəcə bu danışan ya məlum deyil, ya da həmin şəxsin kim olduğu müəhəblər üçün maraqlı deyil. Belə cümlələrdə əsasən baş verən hadisə, yaxud informasiya işi görəndən – subyektəndən daha önəmlidir.

İsgəndəri cəhənnəmə aparırlar, cəhənnəmə aparsınlar, gora aparsınlar. Dünən tutub qazamata bassaydılar, bugün iki gün olaydı [7, s. 444]

Məna da azad oğlu Camal deyərək [9, s. 83]

Burada deyiblər ki, çölüm özgəni yandırır, içərim özümü [10, s. 34].

Birinci nümunədə konkret adlar bəlli olmasa da, “qazamata basmaq” dedikdə qanunvericiliklə təyin olunmuş hüquqi şəxslər tərəfindən vəzifə borclarını yerinə yetirdikləri göz önünə gəlir. Doğrudur, müxtəlif tarixi dövrdə bu işi icra edən şəxslər fərqli şəkildə adlandırılmışdır. İkinci və üçüncü nümunələrdə isə qeyri-müəyyənlik daha geniş anlayışı əhatə edir, hətta bir kənd, el-oba nəzərdə tutulur. Bu baxımdan ümumi şəxslə cümləyə də çox bənzəyir. “Burda deyiblər” ifadəsi, “atalar demişkən”, “atalar yaxşı deyib” kimi ifadələri bizə xatırladır, el sınağından çıxmış və daha böyük zaman kəsiyini və daha çox insanı – xalqı əhatə edir.

3. Ümumi şəxslə sintaktik frazeoloji konstruksiya. Ümumi şəxslə sintaktik frazeoloji konstruksiyalarda, ümumi şəxslə cümlələrdə olduğu kimi, icraçı konkret bir şəxs deyil, bütün şəxslədir. Buradakı informasiya, hadisə hamıya aid olan və hamı üçün nəzərdə tutulmuş fikirlərdir. “Ona görə də təktərkibli cümlənin bu növü əksərən atalar sözləri və məsəllərdən, hikmətli sözlərdən, aforizmlərdən, müxtəlif monolit cümlələrdən ibarət olur” [11, s. 187].

Qocalar da deyir ki, yeməyəsən, içməyəsən oturub yoldaş Akifin mühazirələrinə qulaq asasan [9, s. 317].

Hərəsi bir yaraşığı idi, baxışları, işiqləri nəyə desən dəyərdi [2, s. 48].

Gəl indi Əhmədi ovut, görək necə ovudacaqsan [13, s. 88].

Hər üç nümunənin xəbəri formal baxımdan II şəxsin təkində olsa da, fikir ümumiyyə aid edilir. I nümunənin xəbəri feilin arzu şəklində, II-si xəbər şəklində, III-sü isə əmr və xəbər şəkillərindədir. Ümumi şəxslə sintaktik frazeoloji konstruksiya hər birində müxtəlif mənalara – nəsihət, arzu, təkid, təəssüf, etiraz və s. kimi məna çalarları ifadə oluna bilər. Sintaktik frazeoloji konstruksiyalardan elələri də vardır ki, ilk baxışdan mübtədasız müəyyən şəxslə cümlələyə bənzəyələr də, ifadə etdiyi mənaya görə ümumi şəxslə təktərkibli cümlə hesab edilməlidir.

Bu saat kimdi ölü evləndirən, dadası! Ay evləndirdin, ha! [2, s. 217]

Qov görüm necə qovursan! [3, s. 148]

Belə nümunələrdə cümləyə formal olaraq sən mübtədasını artırmaq olar, lakin əslində buna ehtiyac yoxdur. Cümlə onu tələb etmir, çünki məzmunca onun iş görəni bütün şəxslərdədir. Əgər “sən” sözü cümləyə əlavə edilərsə, cümlə təktərkibli deyil, cümləyə çevrilər. Lakin göstərilən ümumi şəxslə təktərkibli sintaktik frazeoloji konstruksiyalarda “sən” əvəzliyinin formal olaraq belə artırılması mümkündür. Müvafiq əsərlərdən seçilmiş sintaktik frazeoloji konstruksiya konkret obyektə ünvanlansa da, məzmunundakı ümumilik həmin obyektlərin simasında hamıya və ya əksəriyyəyə şamil olunur. Göründüyü kimi, “Qov, görüm, necə qovursan”, “Ovut, görək necə ovudacaqsan” sintaktik frazeoloji konstruksiya eyni model əsasında yaranmışdır.

Feil + gör // görüm // görək + necə + feil (təkrar). Sintaktik frazeoloji konstruksiyanın sabit komponentləri “görək”, “necə” ədatlarıdır, müəyyən konkret variantlarda işlədilir. Feillər dəyişkən komponentlərdir, nitq hissəsi baxımından sabitdir, həmşə feillərlə əvəzlənir. Konstruksiyanın birinci feili həmşə əmr şəklində, ikinci təkrarlanan feili isə indiki, qəti və qeyri-qəti gələcək zamanlarda işlədilər. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, müvafiq modelli sintaktik frazeoloji konstruksiya məzmun və quruluşca ümumi şəxslə sintaktik frazeoloji konstruksiya olur. Ümumiyyətlə, müqayisə üçün demək lazımdır ki, sadə cümlə quruluşlu təktərkibli sintaktik frazeoloji konstruksiya arasında ümumi şəxslə cümlələr üstünlük təşkil edir. Fikrimizcə, bu da təsadüfi deyil. Xalqın ümumiləşdirilmiş etnokultur xüsusiyyətlərini əks etdirdiyindən, məzmunca ifadə olunan fikir bir şəxsi deyil, xalqı, onun psixologiyasını, məsələlərə yanaşma tərzini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini əks etdirir.

4. Mübtədə əsasında formalaşan adlıq cümlə quruluşu sintaktik frazeoloji konstruksiya

Adlıq cümlələr, adətən söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Burada heç bir xəbərlilik şəkilçisi iştirak etmir, predikativliyin morfoloji əlaməti olmur və ilk baxışdan cümləyə bənzəmir. Lakin intonasiya vasitəsilə zamanın,

məkanın, şəraitin, situasiyanın adı çəkilərək təsvir olunur və bitkinləşir. Doğrudur, sintaktik frazeoloji konstruksiyalar arasında adlıq cümlələrə az rast gəlinir və onları söz birləşməsi quruluşlu sintaktik frazeoloji konstruksiyalardan ayırmaq çətin olur. Çünki adlıq cümlələrdə nominativlik güclüdür. Sintaktik frazeoloji konstruksiyalar isə kommunikativ vahidlərdir.

Hər bir sintaktik frazeoloji konstruksiyalar kimi, adlıq cümlə strukturlu sintaktik frazeoloji konstruksiyalar da kontekstual yanaşma tələb edir. Bir adlıq cümlə strukturlu cümlə tam mənanı ifadə etməyə, fikrin əsas ideyasına əks etdirmək üçün yetərli olmur. Mətndən kənarında bu kimi ifadələrin əsil mənasını anlamaq çətin olur. Oxucu, yaxud da dinləyici mütləq şəkildə mətnə bələd olmalı, kontekstdən xəbərdar olmalıdır. Bu baxımdan sintaktik frazeoloji konstruksiyalar bu və ya digər dərəcədə məsələlərə bənzəyir. Məsələlərin arxasında da müəyyən bir mətn dayanır. Lakin məsələlərin bağlı olduğu köklər – əhvalat, hadisə dəyişmir. Məsələlər çox vaxt lətifələrdən doğan nəticəni, ideyanı əks etdirir, yaxud da hər hansı hadisəyə əsaslanır ki, bu dilin daşıyıcıları məsələ gördükdə hadisəni xatırlayırlar. Ancaq sintaktik frazeoloji konstruksiyaların ilk başlanğıcını haradan götürdüyü, nədən qaynaqlandığı məlum deyil. Çünki sintaktik frazeoloji konstruksiyalar konkret bir hadisənin nəticəsindən daha çox əsrlərlə formalaşan, millilik daşıyan fikrin ifadə formalarıdır. Sintaktik frazeoloji konstruksiyalarda isə bu “əhvalatı” qaynaqlandıran mənbə mətnin semantik mühitinə müvafiq formalaşır.

Nə olub? Səndən çıxmayan iş? [8, s. 99]

Birinci nümunə geniş adlıq cümlələrə aiddir, belə ki, sintaktik frazeoloji konstruksiyaların tərkibində birinci hissə “səndən çıxmayan” feili sifət tərkibi ilə ifadə olunmuş təyindir, ikinci hissə isə “iş” isimlə ifadə olunmuşdur. Birinci komponent “sən” əvəzlənəndir, insan adları ilə və eləcə də şəxs əvəzlilikləri ilə əvəzlənə bilər.

Konkret olaraq, “səndən çıxmayan iş” sintaktik frazeoloji konstruksiyalar üzərində dayandıqda onu söyləyə bilərik ki, bu dil vahidinin söz birləşməsi yaxud cümlə olması ilk baxışdan mübahisəli görünə bilər. Belə ki, I növ təyini söz birləşməsi modelində qurulmuş bu birləşmənin I tərəfi feili sifət tərkibi, ikinci tərəfi isə adlıq hallı isimdir. Lakin bu kimi birləşmələri söz birləşməsi kimi qiymətləndirmək düzgün olmazdı. Doğrudur, I növ təyini söz birləşmələri geniş adlıq cümlələrin ifadə vasitəsidir. Lakin unutmaq olmaz ki, sintaktik frazeoloji konstruksiyalar dilimizin sintaktik və qrammatik məna əlaqələri baxımından təhlil olunmur. (Ümumiyyətlə, sintaktik frazeoloji konstruksiyaların “ifadə vasitələri” anlayışı nisbi götürülür). Biz sintaktik frazeoloji konstruksiyaları tərkibinə görə təhlil edərkən, sadəcə daimi və dəyişən komponentlərin ifadə vasitələrini araşdırır, qrammatik mənalarnı əsas götürürük. Söz birləşmələri kommunikativlik xüsusiyyətini malik olmadığı halda, cümlə kommunikativ səciyyə daşıyır. “Səndən çıxmayan iş” sintaktik frazeoloji konstruksiyasında predikativliyin formal əlamətləri çıxış etməsə də, lakin informativ baxımdan cümləyə bərabərdir. Adətən, bu sintaktik frazeoloji konstruksiya o zaman istifadə edilir ki, danışan qarşı tərəfdən heç vaxt gözləmədiyi və onda qarşılaşmadığı qeyri-ənənəvi bir hərəkətin, davranışın şahidi olur, təəccübünü məhz bu şəkildə ifadə edir. Bu konstruksiyada təəccüblə yanaşı, sual çalan da aydın şəkildə duyulur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abdullayev, Ə.Z. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis / Ə. Abdullayev, Y. Seyidov, A. Həsənov. IV hissə. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 422 s.
2. Bayramov, B. S. Yazılmamış kitab / B. S. Bayramov. – Bakı: Yazıçı, – 1978. – 483 s.
3. Cabbarlı, C.Q. 1905-ci il / C.Q. Cabbarlı. – Bakı: [n.y.], – 1937. – 22 s.
4. Cabbarlı, C.Q. Əsərləri. [4 cildə] / C.Q. Cabbarlı. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005. – c.3. – 368 s.
5. Cəfərzadə, Ə.M. Vətənə qayıt / Ə.M. Cəfərzadə. – Bakı: Gənclik, – 1973. – 303 s.
6. Elçin. Povestlər / Elçin. – Bakı: Gənclik, – 1979. – 198 s.
7. Hüseyn, M. Səhər / M. Hüseyn. – Bakı: Gənclik, – 1989. – 616 səh.
8. Hüseyn, M. Yeraltı çaylar dənizə axır / M. Hüseyn. – Bakı: Azərmaş, – 1966. – 203 s.
9. İbrahimov, M.Ə. Əsərləri [10 cildə] / M.Ə. İbrahimov. – Bakı: Yazıçı, – c.5. – 1980. – 337 s.
10. İbrahimov, M.Ə. Pyeslər / M.Ə. İbrahimov. – Bakı: Yazıçı, – 1981. – 373 s.
11. Kazimov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis) / Q.Ş. Kazimov. Bakı: Azpoliqraf LTD nəşri, – 2004. – 496 s.
12. Koroglu / mətni hazırl. tərt. ed.: İ. Abbaslı, B. Abdulla; red. İ. Abbaslı. – Bakı: Lider, – 2005. – 552 s.
13. Məmmədquluzadə, C. Əsərləri. 4 cildə / C. Məmmədquluzadə. – Bakı: Öndər Nəşriyyat, – 2004. – c.1. – 664 s. – 78
14. Rəhimov, S.H. Şəno / S.H. Rəhimov. – Bakı, Azərmaş, – 1931. – 62 s.

Açar sözlər: sadə cümlə, qeyri-müəyyən şəxslə cümlə, ümumi şəxslə cümlə, şəxssiz cümlə, adlıq cümlə

Ключевые слова: простое предложение, неопределённо – личные, обобщённые, безличные, назывные предложения

Keywords: Simple sentence, indefinite personal sentence, general personal sentence, impersonal sentence, nominal sentence

Синтактические фразеологические конструкции в структуре простого предложения

Резюме

На первый взгляд синтактические фразеологические конструкции отражают в себе модели предложений современного азербайджанского языка, но по функционально – стилистическим возможностям они требуют фразеологического подхода. По структурным свойствам их можно группировать на простые и сложные предложения.

В выбранных из художественной литературы образцах можно наблюдать синтактические фразеологические конструкции со структурой одночленного предложения. Естественно, что для этих единиц понятие члены предложения и формирование понятий на основе подлежащего и сказуемого носит относительный характер. Для исследования построения синтаксических фразеологических единиц это группирование считается целенаправленным.

Syntactic phraseological constructions simple sentence structured

Summary

Firstly, syntactic phraseological constructions are language units that reflect the sentence model of modern Azerbaijani language, but they are requiring a phraseological approach according to their functional-stylistic capabilities. But according to their structural features, it is possible to group syntactic phraseological constructions according to simple and compound sentence structure and follow the structural types of simple sentences in them. Syntactic phraseological constructions to each of the one component sentence structures are existing in selected samples from artistic literature. Of course, the notion of a sentence's member, the notion of a simple sentence formed on the basis of a subject or predicative for these units can carry relative character. However, from the point of view of studying the structure and formation models of syntactic phraseological constructions, this grouping can be considered expedient.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova